

Դիաննա Միրիչանյան, պ.գ.թ.
ՀԱԲ
Սոսե Աղայան
ՀԱԲ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԳՆԹՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ՝ ԸՍՏ ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Վաղմիջնադարյան Հայաստանի նշանավոր իշխանական տներից մեկի՝ Գնթունիների մասին տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես մաթեմատիկական աղբյուրները, այնպես էլ վիմագրերը: Գնթունիների տիրությունը գտնվում էին Նիզ գավառում, ինչի մասին վկայում է 1908թ. Գարեգին Հովսեփյանի՝ Ապարանում պարսկականորեն հայտնաբերած հունարեն արձանագրությունը¹:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (5–7-րդ դդ.)՝ Նիզը Այրարատ նահանգի 15-րդ գավառն էր՝ մոտ 1000 կմ² տարածքով, և համաձայն Ս. Երեմյանի՝ համապատասխանում էր Ապարան քաղաքի տարածքին ու շրջակայքին²: Նիզ գավառի սահմանները փորձել է ճշգրտել դեռևս Ղևոնդ Ալիշանը³: Վերջին տարիներին հետազոտողները հակված են գավառի սահմանների մեջ ներառելու նաև Տաշիրը⁴:

Մեր խնդիրն է՝ Գնթունյաց իշխանական տան տարբեր ներկայացուցիչների տապանաքարերի հիման վրա պարզել այդ տոհմի տիրությունների սահմանները միջնադարում: Հիմք ընդունելով տապանաքարերը՝ փորձելու ենք հետևել միջնադարի տարբեր փուլերում այս նախարարական տան անդամների աշխարհագրական շարժերին և հասկանալ դրանց դրդապատճառները: Պարմական համապատկերի ամբողջացման համար մեծապես օգտվել ենք նաև միջնադարյան հայ մաթեմատիկոսների տեղեկություններից:

Հիմնաքառեր՝ Նիզ գավառ, Գնթունիներ, վաղ միջնադար, տապանաքար, արձանագրություն, թաղումներ, նախարարական տուն, սահմաններ:

¹ Յովսեփյան 1944, 30:

² Երեմյան 1963, 72, 118:

³ «Փոքրագույն գաւառաց Արարատայ և սակաւայոյշ ՚ի պարմութեան է Նիզ կամ Նգայ-տուն. Որոյ և ըստ դրիցն անկ էր բաժին լինել Արագածոտան և Վարաժնունեաց, յարևմտից և յարևելից փարեյոց գնովաւ. սահման ՚ի հիսիսոյ կոսէ ունելով զՏաշիրս (կամ զԲաւթալ), ինքն իսկ միջին մասն Հրազդան գետոյ ձևէ և զսահմանն ՚ի նշանակեալոյ կողմանէ» [Ալիշան 1890, 247]:

⁴ Հարությունյան 2001, 40; Սարգսյան 2008, 202–204:

ՈԼՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ապարանի հունարեն արձանագրությունն առաջինը հրատակող Միխաիլ Ռոստովցևն այն թվագրում է 3-րդ դարավերջ–4-րդ դարասկզբով⁵։ Կամիլա Տրևերն այս արձանագրության տառաձևերը համեմատելով Հայաստանից (Գառնի, Տիգրանակերտ) և այլ վայրերից (Փոքր Ասիա, Սիրիա) հայտնի նմանօրինակ հունարեն վիմագրերի հետ՝ եզրակացնում է, որ Ապարանի վկայագրում խոսվում է Տրդատ II Արշակունու օրոք (217–222) կատարված իրադարձության մասին։ Միմոն Կրկյաշարյանն այն վերագրում է Տրդատ I-ին և համաժամանակյա է համարում Գառնիի հունարեն արձանագրությանը⁶։ Այս խնդիրը դուրս է մեր թեմայի շրջանակից, միայն փաստենք, որ վաղ միջնադարում *Գնթունիներն* արդեն իշխում էին *Նիզում*⁷։

Ըստ *Գահնամակի*՝ Գնթունյաց նախարարական տունը 70 իշխանների շարքում գրավել է 21-րդ տեղը, իսկ ըստ *Ջորանամակի*՝ հայոց գորքին տվել 300 հեծյալ, այսինքն՝ բավական պատկառելի դիրք է ունեցել Հայոց իշխանների աստիճանակարգում⁸։ 2008թ. հրատարակված Հայաստանի ազգային ատլասում Բաբելեն Հարությունյանը Նիգի հյուսիսային սահմանը վաղ միջնադարում հասցնում է մինչև Բագումի լեռներ։ Համաձայն հեղինակի տեսակետի՝ Նիգ գավառն ընդգրկել է, Ապարանի շրջանից բացի, նաև Փամբակի հովիտը (Սպիտակի և Վանաձորի շրջանները), ինպես նաև Աղստև և Հրազդան գետերի վերին հոսանքների շրջանը, որը հետագայում առանձնացվել էր Նիգ գավառից՝ կազմելով *Վարաժունիք* գավառը։ Վերջինս, հեղինակի համոզմամբ, տարածվում էր ոչ միայն Հրազդան գետի վերին հոսանքի և Մարմարիկ գետի ավազանի շրջանում, այլև պետք է ձգվեր Փամբակի և Արեգունի լեռներից հյուսիս՝ ընդգրկելով Աղստևի վերնագավառը (Դիլիջանի տարածաշրջան), ինպես նաև Աղստևի վտակ՝ Գետիկի ավազանը (Ճամբարակի տարածաշրջան)⁹։

Վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանի՝ 2008թ. հրատարակած մի հոդվածում, կարծես, փաստերով հաստատվում է վերոնշյալ տեսակետը, քանզի Սպիտակի շրջանի Գոգարան գյուղում հայտնաբերված տապանաքարի վրա առկա է *Գնթունի* տոհմի անունը։ Հեղինակը տապանաքարը թվագրում է 9–11-րդ դարերով և կարծիք հայտնում, որ Գնթունիների տիրույթների հյուսիսային սահմանը տարածվել է մինչև Բագումի լեռներ¹⁰։ Ընդգծենք, սակայն, որ խոսքը տարբեր դարաշրջանների մասին է, և հավանական է, որ 7-րդ դարից հետո Գնթունիները, քաղաքական տարբեր հանգամանքներով պայմանավորված, հողեր ունենային նաև Տաշիր գավառում։

⁵ Ростовцев 1911, 32.

⁶ Կրկյաշարյան 1971, 202:

⁷ Հայտնի է, որ ավատատիրական կարգերի օրոք, որպես վարչական միավոր, դիտարկվում էր նախարարի տիրույթը [Հարությունյան 2001, 40], որի սահմանները, սակայն, հիմնականում որոշվում էին ֆիզիկա-աշխարհագրական գործոններով:

⁸ Աղոնց 1987, 280–283; Յակոբեան 2011, 540, 550:

⁹ Հարությունյան 2008, 30–31:

¹⁰ Սարգսյան 2008, 202–204:

Տոհմական տիրույթների և տապանագրերի կապը

Տապանագրերի դիտարկումը կարևոր նշանակություն ունի, քանզի իշխանական տան ներկայացուցիչները, որպես կանոն, պետք է հանգչեին իրենց տոհմական տիրույթներում: Պատմագրության մեջ հայտնի են բազմաթիվ նման օրինակներ:

Այսպես, Սահակ Պարթևի մահանալուց հետո, ըստ Մովսես Խորենացու՝ «զպարուական մարմինն նորա բարձեալ սարկաւագապետին նորին Երեմիայի հանդերձ աշակերտակցօքն եւ րիկնաւն Մամիկոնեից սորին նուաւ որում անուն էր Դսարիկ կին Վարդանայ արքայեղապի՝ րարեալ հանգուցին յիրեանց գիւղն յԱշրիշապ, որ է ի գաւառին Տարօն»¹¹:

Փավստոս Բուզանդն էլ վկայում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակեսի մարմինը Ծովքից տարան Եկեղյաց գավառ և թաղեցին իր հոր կավածքում՝ Թիլ ավանում¹²:

Նմանապես Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը փաստում է, որ երբ Օրբելյան իշխան Սմբատը Թավրիզում մահացավ, նրան մեծ շուքով բերեցին և թաղեցին Նորավանքում. «եւ բերեալ ի հայրենի դամբարանն սուրբ ուրիշին Նորավանից. եւ աշխարհախումբ հանդիսիւ եղին ի րապանի ընդ հարս իւր ի թուականին 722: Վասն որոյ եւ շինէ եղբայր իւր Տարսայիճն նմա րուն րապանի, եւ եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի, եւ անդ փոխէ ի հանգիստ զեղբայր իւր Սմբատ»¹³:

Ըստ ավանդության՝ Ավարայրի ճակատամարտի նահատակներից Տաճատ Գնթունու մարմինը ևս ամփոփել են իր տիրույթներում՝ Զովունիի Սուրբ Վարդան եկեղեցում¹⁴:

Չովունիում և Եղիպատրուշում Գնթունյաց տապանաքարերը

Գնթունյաց նախարարական տան ներկայացուցիչների՝ մեզ հայտնի վաղմիջնադարյան տապանաքարերից երկուսը գտնվել են ներկայիս Կոտայքի մարզի Զովունի գյուղում, որը Գնթունիների հոգևոր կենտրոնն էր:

Այստեղ է գտնվում վաղմիջնադարյան նշանավոր Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որի հյուսիսային պատի որմնամույթին փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը (այն, ըստ տառաձևերի, թվագրվում է 6-րդ դարով) [նկ.1, էջ 233].

ՔՍ ԱԾ ՅԻՇԵԱ / ԶԳՐԻԳՈՐ ԳՆ/ԹՈՒՆԵԱՑ ՏԷՐ¹⁵:

Նույնպես Զովունիից՝ այժմ Հայաստանի պատմության թանգարանում գտնվող տապանաքարն ունի հետևյալ քառատող արձանագրությունը [նկ.2, էջ 233].

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ Դ/ԱԻԹԻ ԳԸՆԹՈՒՆԵ/ԱՅՏ(ԵԱՌ)Ն
ՈՐԴՈ(Յ) ՎԱՍ/ԱԿԱ ԲԱՐԷՊԱ(ՇՏԻ)¹⁶:

¹¹ Մովսես Խորենացի 1913, 356:

¹² Փավստոս Բուզանդ 2015, 13:

¹³ Ստեփանոս Օրբելյան 1910, 419–420:

¹⁴ Տեր-Մինասյան 2001, 264:

¹⁵ Ալիշան 1890, 248; Սաղումյան 1978, 61–62:

¹⁶ Ղաֆաղարյան 1952, 245:

Հաջորդ տապանաքարը գտնվել է Զովունիի Սուրբ Վարդան եկեղեցու հյուսիսային որմնախարսխի վրա: 6-րդ դարով թվագրվող տապանաքարն ունի հետևյալ արձանագրությունը¹⁷ [նկ. 3, էջ 234].

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ. ՆԵԱՑ ՎՐԵՆԱՅ/ԳՆԹՈՒՆՈՅՆ Ե¹⁸:

Արագածոտնի մարզի Եղիպատրուշ գյուղի հյուսիսային կողմում՝ ոչ-բարձր բլրի վրա, կան վաղ միջնադարյան երեք տապանաքարեր [նկ. 4, 5, էջ 234–235], որոնցից մեկը արձանագիր է և ունի հետևյալ դժվարընթեռնելի վկայագիրը¹⁹ [նկ. 6, էջ 235].

ԱՅՍ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆ ԿՏԸԱԿԱՈՐԴԻ/ՄԻՄԵԻՈՆՈ

ՇԱՊՈՒ ԳՆԹՈՒՆՈՅ ... / ... ՑԴ²⁰:

Հայտնի է, որ միջնադարում թաղումները կատարվում էին եկեղեցիների շուրջ, ուստի տապանաքարային վկայագրերը կարող են փաստել, որ Գնթունիների հոգևոր կենտրոնը եղել է Զովունի բնակավայրը, իսկ դրան հարակից գյուղերում ապրել և թաղվել են տոհմի տարբեր անդամներ:

Այժմ Զովունի գյուղատեղին մնացել է Ապարանի ջրամբարի տակ: Բնակավայրի ճարտարապետական կառույցներից Ս. Վարդան մատուռ-դամբարանը և Թուխ մանուկ մատուռը 1960-ականներին տեղափոխվել են գյուղից արևելք գտնվող ոչ մեծ բարձունքի վրա²¹, իսկ Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որի «գիտական նշանակությունը դուրս է գալիս ճարտարապետական ազգային արվեստի շրջանակներից»²², ցավոք, տարվա մեջ մի քանի ամիս մնում է ջրամբարի ջրերի մեջ:

Ս. Հակոբ եկեղեցու արձանագրության շուրջ

Գնթունի իշխանական տան մասին վերջին հիշատակումը կարդում ենք պատմիչ Սեբեոսի երկում, ըստ որի՝ Նիգի տերը, մի շարք իշխանների թվում և կաթողիկոս Ներսես Տայեցու գլխավորությամբ, իր հնազանդությունն է հայտնում Բյուզանդիայի կայսրին²³: Արդյունքում, որպես պարգև, Գնթունիները բյուզանդական կայսրից հողեր են ստացել՝ ի հաշիվ իրենց սահմանակից Կոտայք գավառի²⁴:

Այս մասին հետաքրքիր վկայագիր է պահպանվել Գեղարդավանքից 35 կմ հարավ-արևելք՝ Ս. Հակոբ եկեղեցու ավերակներում, որտեղ հայտնաբերվել է *Տիրոց Գնթունու*՝ 7-րդ դարով թվագրվող արձանագրությունը: Ըստ դրա՝

¹⁷ Պետրոսյանց 1980, 305:

¹⁸ Վ. Պետրոսյանցն իր վերոնշյալ հոդվածում վիմագիրը կարդացել է «*նեսգվրեն ալ*», իսկ վիմագրագետ Գ. Գ. Սարգսյանի դիտարկմամբ՝ այստեղ առկա է Վրեն անձնանունը, ուստի ամբողջը պետք է կարդալ «*նեսգ Վրենայ*»:

¹⁹ Պետրոսյանց 1981, 293–294:

²⁰ Շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ Գ. Գ. Սարգսյանին՝ արձանագրությունը լրացնելու համար:

²¹ Սահիյան 1968, 101–116:

²² Սահիյան 1968, 118:

²³ Սեբեոս 1912, 165:

²⁴ Պետրոսյանց 1988, 8:

Բյուզանդիայի Կոստանդին II (641–668) կայսրը *Անձալ* գյուղը պարզև է տալիս *Գակ Գնթունու* որդուն՝ *Տիրոցին*, վերջինս էլ այն նվիրում է եկեղեցուն²⁵։ Հավանական է, որ նույն Տիրոց Գնթունին է, որ Ներսես կաթողիկոսի շքախմբում իր հավատարմությունն է հայտնել Բյուզանդիայի կայսրին։

Ժամանակին Մեծ Հայքի թագավորության գերագույն հողատերը Արշակունի թագավորն էր։ Պետության մեջ վարչականորեն առանձնացված «գաւառներն» ու «աշխարհները» հայոց թագավորի կողմից կառավարման էին հանձնվում նախարարական տներին՝ ժառանգական իրավունքով, որպես կատարած ծառայությունների համար պարգև։ Մասնավորապես, պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Խոսրով Կոտակը Օշական գյուղը նվիրել էր Ամատունիներին՝ մաքրութների դեմ արիաբար կռվելու համար²⁶։

Նշենք նաև, որ վաղ միջնադարում ընդունված էր, սեփական տիրույթներից բացի, տարածքներ ունենալ այլ նահանգներում։ Այսպես, *Գնունիների* իշխանական տան տիրույթները գտնվում էին Ադիոլտում, սակայն արդեն 7-րդ դ. նրանք հիշատակվում են Այրարատում՝ Շիրակի նախարարական տների շարքում, որտեղ կառուցում են *Մաստարայի* նշանավոր եկեղեցին²⁷։ Հետաքրքիր է, որ Գնունիների նախարարական տան ուղին շատ նման է Գնթունիներին՝ խիստ բնորոշ վաղ միջնադարի համար։ Գնունիները ևս 7-րդ դարից հետո կորցնում են իրենց նախկին հզորությունը և Աշոտ Մակերի օգնությամբ նոր տարածքներ ստանում Տայքում²⁸։

Իսկ ահա Տայքի տերեր Մամիկոնյանների մի ճյուղը 7-րդ դ. հաստատվում է Արագածոտնում՝ իշխանական նստոց դարձնելով Արոճ ամրոց-բնակավայրը²⁹։ Մյուս կողմից էլ, բազմաթիվ իշխանական տներ, չդիմանալով արաբների ճնշումներին, հեռանում են իրենց տիրույթներից. օրինակ՝ Ամատունիները գաղթում են դեպի Տայքի հյուսիս՝ *Կոդ* գավառ³⁰։

Գնթունիները Բագրատունիների օրոք

7-րդ դարից հետո աղբյուրները որևէ վկայություն չունեն Գնթունիների մասին։ Միայն 9-րդ դ. վերջերին է, որ Գնթունիները նորից հիշատակվում են՝ հանդես գալով որպես Բագրատունյաց թագավորների զինակիցներ. նրանցից *Հասան* իշխանին էր վստահվել մայրաքաղաք Կարսի պաշտպանությունը։ Սակայն շուտով Կարսն ընկնում է, իսկ Հասանը և Հայոց թագուհին, որոնք պատսպարվել էին ամրոցում, գերեվարվում են արաբ կուսակալ Ափշինի կողմից 896 թ. և միայն Սմբատ I Բագրատունու ջանքերով են ազատվում գերությունից³¹։ Նույն *Հասան Գնթունին* ևս մեկ անգամ հիշատակվում է՝ որպես Օդուզլուի (Արևմտյան Շիրակում) եկեղեցու մեկենաս³²։

²⁵ Ըահիյան 1974, 74–80։

²⁶ Մովսես Խորենացի 1913, 267։

²⁷ Մանուչարյան 1977, 52–56։

²⁸ Վարդան Բարձրբերդցի 1861, 10։

²⁹ Տեր-Ղևոնդյան 1996, 105–106։

³⁰ Ղևոնդ 1887, 168–169։

³¹ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի 1912, 178–180։

³² Մանուչարյան, 1977, 150։

Հասան Գնթունու որդիներ Աշոտը և Վասակը նշանակվում են Գուգարքի կառավարիչներ՝ իբրև նստավայր ունենալով *Շամշուղե* ամրոցը³³։ Սակայն նրանք շուտով ապստամբում են Աշոտ II թագավորի դեմ և պատժվում³⁴։ Ապստամբության ճշմարիտ հետո, որը տեղի է ունեցել 10-րդ դ. 20-ական թթ., Գնթունյաց իշխանների մասին այլևս որևէ վկայություն հայտնի չէ, ինչը ենթադրել է տալիս, որ իշխանական տունն այդպիսով հեռանում է պատմության ասպարեզից։

Հավանաբար արքունիքին մատուցած ծառայությունների համար էր, որ Գնթունի իշխանները Բագրատունիներից նվեր էին ստացել Գուգարք նահանգի *Տաշիր* գավառը, որն առանձին վարչական միավոր էր և գտնվում էր Բագրատունիների տիրապետության ներքո³⁵։

Գոգարանում հայտնաբերված վերոնշյալ տապանաքարը վերաբերում է հենց այս շրջանին, երբ Տաշիրում կարճ ժամանակով իշխում էին Գնթունիները. այն թվագրվում է 9-րդ դարավերջով և 10-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակով։ 10-րդ դ. Բագրատունի իշխանները, կենտրոնախույս վերակացուների նկրտումները զսպելու նպատակով, Տաշիրի կառավարումը հանձնում են իրենց տոհմակիցներին։ 10-րդ դ. կեսերին արդեն Տաշիրը դիտվում էր որպես առանձին վարչաքաղաքական կազմավորում, ուր իշխում էր Աշոտ Ողորմած Բագրատունու կրտսեր որդին՝ Գուրգենը³⁶։

Եզրափակում

Այսպիսով, Գնթունյաց տան ներկայացուցիչների արձանագիր տապանաքարերը կարևոր աղբյուրագիտական տվյալներ են պարունակում՝ վաղմիջնադարյան Հայաստանի նշանավոր իշխանական այս տոհմի տիրությունների սահմանները հստակեցնելու համար։ Միաժամանակ, տապանագրերի և տարբեր վիմագրերի դիտարկմամբ հնարավոր է առանձնացնել Գնթունիների գործունեության ծաղկուն շրջանը, երբ այս տոհմի իշխանները կառուցում էին հոգևոր բազմաթիվ շինություններ, հիշատակվում մի շարք տապանագրերում ու տարբեր պատմիչների կողմից, ինչպես նաև՝ անկումը, երբ իշխանական տան անունը հիշվում է միայն Գոգարանի տապանագրում և մեկ պատմիչի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում։

10-րդ դարից սկսած՝ Նիզ և Արագածոտն գավառներում հանդես են գալիս առավել կենսունակ, հզոր նախարարական տներ, որոնց էլ վիճակված էր կերտելու տվյալ տարածքների նոր պատմությունը։

³³ Յովհաննես Դրասխանակերտցի 1912, 295–297։

³⁴ Յովհաննես Դրասխանակերտցի 1912, 316–317։

³⁵ Ուշագրավ է, որ Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյց»-ում (13-րդ դ.) Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից հիշատակվող առաջին գավառը Տաշիրն է. այստեղ ևս ասվում է, որ Տաշիր գավառը սկսվում է Փամբակի ձորից և դիտվում որպես Գուգարք աշխարհի մաս. «Տաշրացոց գաւառն Բամակի ձորն է, ուր կայ սուրբ ուխտն Որդաձորու սուրբ Նշանն։ Տաշիր Լոփ է, ուր կայ Քոբարն, և Հոռումայրի սուրբ Նշանն, և Յոհանն Օձնեցոյ գերեզմանն սքանչելագործ սուրբ հայրապետին...» [Վարդան վարդապետ, 1960, 35]

³⁶ Մաթևոսյան 1982, 65։

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ

ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՅԻ 1861

Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, (ի լոյս ընծայեց Մկրտիչ Էմին), Մոսկվա, Լազարյան ճեմարանի տպարան, 1861:

ԲՈՒՋԱՆԴԻ 2015

Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ 1912

Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, Ն.Աղանեանցի տպարան, 1912:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ 1913

Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ.Աբեղյան և Ս.Յարութիւնեան, Տիֆլիս, Արագածոտիկ Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1913:

ՂԵՒՈՆԴԻ 1887

Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս.Պետերբուրգ, Ի.Ն.Սկորո-խոդովի տպարան, 1887:

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ 1960

Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, (քննական հրատարակություն Հ.Պերպե-րյանի), Փարիզ, Արաքսա տպարան, 1960:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ 1910

Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիս-կոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, Ն.Աղանեանցի տպարան, 1910:

Ուսումնասիրություններ

ԱՂՈՆՑ 1987

Աղոնց Ն.Գ., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, «Հայաս-տան», 1987:

ԱԼԻՇԱՆ 1890

Ալիշան Ղ., Այրարատ քնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1890:

ԵՐԵՄՅԱՆ 1963

Երեմյան Ս.Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երե-ան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1963:

ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ 1971

Կրկյաշարյան Ս.Մ., Թագավորական իշխանությունը Արշակունյաց Հայաստանում // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1971, №1, 196–207:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ 2001

Հարությունյան Բ.Հ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2001:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ 2008

Հայաստանի ազգային ատլաս, հ.Բ, (պատասխանատու խմբագիր՝ Բ.Հ.Հարություն-յան), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2008:

ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ 1952

Ղաֆադարյան Կ.Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ.1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1952:

ՄԱԹԵԻՈՍՅԱՆ 1982

Մաթևոսյան Ռ.Ի., Տաշիր-Ձորագետ (X դ. – XII դ սկիզբ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:

ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ 1977

Մանուչարյան Ա.Ա., Քննություն Հայաստանի IV – XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1977:

ՅԱԿՈԲԵԱՆ 2011

Յակոբեան Ա.Հ., Գահնամակ Ազատաց և Տանուտեքանց Հայոց // Բազմավեպ, 2011, թիվ 3–4, 485–550:

ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ 1944

Յովսեփեան Գ., Նիւթեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմութեան, պրակ Գ, Նիւ Եորք, 1944:

ՇԱՀԻՆՅԱՆ 1974

Շահինյան Ա.Ն., 7-րդ դարի կոթողներ Գեղամա լեռներում // Էջմիածին, 1974, թիվ Է–Ը, 75–80:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՅ 1980

Պետրոսյանց Վ.Մ., Զովունիի արձանագրությունները // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1980, №3, 303–306:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՅ 1981

Պետրոսյանց Վ.Մ., Միավյան գյուղի Աստվածածին եկեղեցին և արձանագրությունները // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1981, №3, 289–294:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՅ 1988

Պետրոսյանց Վ.Մ., Նիգ-Ապարանի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, «Հայաստան», 1988:

ՍԱՀԻՆՅԱՆ 1968

Սահինյան Ա.Ա., Զովունիի ճարտարապետական խումբը // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1968, №1, 101–120:

ՍԱՂՈՒՄՅԱՆ 1978

Սաղումյան Ս.Տ., Համառոտագրությունը հայ վիմագրության մեջ // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1978, №4, 61–78:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ 2008

Սարգսյան Գ.Գ., Վիմագրագիտական էսքիզներ // Պատմա-քանասիրական հանդես, 2008, №2, 198–209:

ՏԵՐ-ՂԵԻՈՆԴՅԱՆ 1996

Տեր-Ղևոնդյան Ա.Ն., Հայաստանը VI–VIII դարերում (արաբական նվաճումների նախորդող և տիրապետության հաստատման առաջին շրջանում), Երևան, «Գիտություն», 1996:

ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ 2001

Տեր-Մինասյան Ա.Ա., Միանավ եկեղեցի-վկայարանները վաղմիջնադարյան Հայաստանում // Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը (խմբ. Ս.Բ. Հարությունյան, Ա.Ա. Քալանթարյան), ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, Երևան, «Հայաստան», 2001, 261–266:

РОСТОВЦЕВ 1911

Ростовцев М. И., Апаранская греческая надпись царя Тиридата // Анийская серия, №6, Санкт-Петербург, Имп. Акад. наук, 1911, 32.

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ

Դ. Հ. Միրիջանյան*Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ***Ս. Հ. Աղայան***Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ***Դիտարկումներ Գնթունյաց իշխանների տիրույթների մասին՝
ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների**

Հիմնաբառեր՝ Նիգ գավառ, Գնթունիներ, վաղ միջնադար, տապանաքար, արձանագրություն, թաղումներ, նախարարական տներ, սահմաններ:

Նիգ գավառում Գնթունիների ակտիվ շինարարական գործունեության մասին են խոսում վիճակական տվյալները, որոնք պահպանվել են հոգևոր կառույցների պատերին: Գնթունիների տիրույթների հստակեցման համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև նրանց տապանաքարերը: Հետաքրքիր է, որ 7-րդ դարից հետո Նիգ գավառում Գնթունիների գործունեությունը փաստող որևէ վկայություն չկա, ինչը, ենթադրաբար, պայմանավորված էր արաբական ավերիչ արշավանքներով: Արդեն 9 դ. Գնթունիները հայտնվում են Գուգարքում, ինչի մասին վկայում է Գոգարանի վաղմիջնադարյան եկեղեցու հարևանությամբ հայտնաբերված արձանագիր տապանաքարը: 9–10-րդ դդ. թվագրվող շիրմաքարը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ 7-րդ դարից հետո Գնթունիները կորցնելով իրենց իշխանությունը և տիրույթները Նիգ գավառում տարածվել են դեպի հյուսիս՝ Բագրատունիներից տարածքներ ստանալով Տաշիր գավառում:

D. H. Mirijanyan, PhD*Institute of Archaeology and Ethnography***S. H. Aghayan***Institute of Archaeology and Ethnography***Some Observations on the Gntuni Princely House's Domains according
to the Gravestone Inscriptions and Historiographic Sources**

Keywords: Nig canton, Gntuni, Early Middle Ages, gravestone, inscription, burials, princely house, borders.

Based on the inscriptions on the gravestones of the representatives of the princely house of Gntuni this article aims to present the domains of Gntuni rulers, who were the owners of Nig canton of Ayarat province.

In historical sources the princely house of Gntuni was first mentioned in the History of Movses Khorenatsi, locating their domains in Nig canton. This information was also confirmed by epigraphic data. In 1908, G. Hovsepyan found the Greek inscription of Armenian king Trdat II in Aparan, informing about the donation of Nig canton to Gntuni as their own domain. According to the Ashkharhatsuyts of Anania Shirakatsi, Nig was the 15th canton of Ayarat province and occupied the territory of the upper stream of the Kasakh river.

The epigraphic data preserved on the walls of different religious buildings evidence the intensive construction activity of the Gntuni princes in Nig canton.

The gravestones of the Gntuni have also important significance to clarify the borders of the domains of the Gntuni, as the representatives of the ruling house could sponsor the construction of religious buildings in other provinces, but, as a rule, they should be buried in their own domain.

The activity of the princely house of Gntuni is visible in Nig canton during the 3th –7th centuries, which is also evidenced by the presence of gravestones. One of the gravestones was found on the northern side of the base of the St. Vardan Church in Zovuni, the other with the name of David Gntuni is known from the Zovuni gorge, which is now kept in the History Museum of Armenia. Another inscribed gravestone is now in the village of Yeghipatrush.

Interestingly, there is no evidence about the activity of the Gntuni princes in Nig canton after the 7th century, probably, due to the Arab invasions. Later, in the 9th century, the Gntuni rulers reappeared in Gugark region, which is evidenced by an inscribed gravestone found near the early medieval church in Gogaran. The gravestone dated to the 9th –10th centuries let us suppose, that after the 7th century the princely house of Gntuni lost its control and domains in Nig canton and moved to the north receiving territories from the Bagratuni in the Tashir region.

Д. Гр. Мириджанян, к.и.н.

Институт археологии и этнографии

С. А. Агаян

Институт археологии и этнографии

К вопросу о владениях княжеского рода Гнтуни согласно надгробным надписям и историографическим источникам

Ключевые слова: Ниг гавар, Гнтуни, раннее средневековье, надгробия, эпиграфика, погребение, княжеские дома, границы.

Статья посвящена описанию доменов Гнтуни, владельцев гавара Ниг в провинции Айратат, основываясь на надгробиях представителей княжеского дома. В исторических источниках княжеский дом Гнтуни впервые упоминается у Мовсеса Хоренаци, который локализует их владения в гаваре Ниг. Эти сведения были также подтверждены эпиграфическими данными. В 1908 году Г.Овсепян в Апаране обнаружил греческую надпись армянского царя Трдата 2-ого, в которой сообщается о пожертвовании гавара Ниг княжескому дому Гнтуни в качестве родового поместья.

Согласно «Ашхарауццу» Анании Ширакаци, Ниг являлся пятнадцатым гаваром провинции Айратат и был расположен у верхнего течения реки Касах. Об интенсивной строительной деятельности князей Гнтуни в гаваре Ниг явствуют эпиграфические данные, сохранившиеся на стенах различных зданий религиозного характера.

Надгробия княжеского рода Гнтуни также имеют важное значение для выявления границ владений Гнтуни, поскольку представители правящего дома могли спонсировать строительство религиозных зданий и в других провинциях, но, как правило, они должны были быть похоронены в собственных областях.

Деятельность княжеского дома Гнтуни прослеживается в регионе Ниг в III–VII веках, о чем свидетельствует наличие надгробий. Одно из надгробий было найдено на северном стилобате церкви Св.Вардана в Зовуни, другое – с именем Давида Гнтуни – было обнаружено в каньоне Зовуни и в настоящее время хранится в музее Истории Армении. Еще одна надгробная плита с надписью на сегодняшний день находится в селе Египатруш.

Следует отметить, что в гаваре Ниг не найдено никаких свидетельств о деятельности князей Гнтуни после VII века, что, вероятно, связано арабскими вторжениями. Позже, в IX столетии, правители Гнтуни появляются в регионе Гугарк, о чем свидетельствует надпись на надгробии, найденном вблизи раннесредневековой церкви в Гогаране. Надгробие IX–X вв., позволяет предположить, что после VII века княжеский дом Гнтуни потерял власть над владениями в районе Ниг и переселился на север, в Таширский район, получив там территории от Багратидов.